

*Bu makaleye atıfta bulunmak için/To cite this article:*

BERKLİ, Y, ÖZSAĞLICAK, Ş. (2019). Erzurum'da Bir Kısım Ahşap Direkli Caminin Restorasyon Öncesi ve Sonrası Durumunun Karşılaştırılması. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 23 (Özel Sayı) , 1941-1962.

## Erzurum'da Bir Kısım Ahşap Direkli Caminin Restorasyon Öncesi ve Sonrası Durumunun Karşılaştırılması<sup>(\*)</sup>

Yunus BERKLİ<sup>(\*\*)</sup>

Şeyma ÖZSAĞLICAK<sup>(\*\*\*)</sup>

**Öz:** Türk Sanatı tarihinde ahşap direkli düz tavanlı cami geleneğinin kökeni Karahanlı devrine kadar inmektedir. Büyük Selçuklu ve Gazneli devirlerinde devam eden bu gelenek Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde de varlığını sürdürmüştür. Anadolu'nun birçok yöresinde ahşap direkli düz tavanlı cami ve mescitlerle karşılaşmaktadır. Türkiye'nin hemen her bölgesinde olduğu gibi Erzurum merkezde de ahşap direkli düz tavanlı cami ve mescitler inşa edilmiştir. Bunlar daha çok 16. Yüzyıl ile 19. Yüzyıl arası dönemlere ait olan örneklerdir. Erzurum'da ki ahşap direkli düz tavanlı cami ve mescitler içerisinde restorasyonu Vakıflar Genel Müdürlüğü Erzurum Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından onarım ve yenileme çalışmaları yapılan beş (5) caminin restorasyon öncesi ve sonrası durumunun karşılaştırılması bu çalışma ile yapılarak restorasyon öncesi ve restorasyon sonrası genel durumları ortaya konularak analizleri yapılmaya çalışılmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Erzurum, Cami ve Mescit, Restorasyon.

### Comparison of The Status Before and After Restoration of A Wood Pillar Mosque In Erzurum


**Abstract:** The history of the mosque with wooden post and flat slab ceiling has been originated from Karahan state. This tradition lasted towards the periods of the great Seljukian and Gazneli state, and moreover it lasted in the Anatolian Seljuk, period of beyliks and Ottoman Empire. The mosques with wooden post and flat slab ceiling have been come across in many places of Anatolia. The mosques and prayer rooms with wooden post and flat slab ceiling have been built in the city centre of Erzurum like any other cities in Anatolia. These are mostly the samples built into 16th – 19th century. Before and after restoration of five (5) mosques which were repaired and renovated by Erzurum Regional Directorate of Foundations, the restoration of the mosques and masjids in Erzurum with wooden pillars and flat ceiling were done with this study and the general conditions before and after the restoration were revealed, analyzes have been made.


**Keywords:** Erzurum, Mosque and Masjid, Restoration.

**Makale Geliş Tarihi:** 18.05.2019

**Makale Kabul Tarihi:** 28.10.2019

<sup>\*</sup>) Bu çalışma 'Erzurum Merkezde Bulunan Ahşap Direkli Düz Tavanlı Cami ve Mescitlerin Restorasyon Öncesi ve Restorasyon Sonrası Genel Durumu' adlı yüksek lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

<sup>\*\*</sup>) Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Temel Eğitim Bölümü (e-posta: yberkli@atauni.edu.tr)  ORCID ID. orcid.org/0000-0003-3650-3681

<sup>\*\*\*</sup>) Bilim Uzman, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Temel Eğitim Bölümü (e-posta: iklimayfer360@gmail.com)  ORCID ID. orcid.org/0000-0003-4060-6333

## I.Giriş

Türk ve İslam sanatında cami mimarisinde ahşap malzeme erken devirlerden beri kullanılmaktadır. Ahşap direkli cami mimarisinin başlangıcı İslam sanatının en eski mabetlerinden biri olan Hz. Muhammed'in Medine'de avlulu evi içindeki gölgeliğinin, hurma ağacından dikmelerle yapıldığı Mescid-i Nebevidir (Arseven 1954: 436). Ağaç direkli cami geleneği Gazneliler devrinde Sultan Mahmut'un Gazne'de yaptırdığı Arusu'l-Felek Camiine kadar inmektedir. Bu muhteşem cami Hindistan ormanlarından getirilen ağaç direkler üzerine çatı ile örtülmüştür (Aslanapa 1997: 43).

Ahşap, çeşitli yapıların pencere ve kapı kanatlarında, korkuluklarda, şebekelerde, cami minberlerinde, kürsülerde, sanduka ve rahlelerde kullanıldığı gibi "ahşap direkli camiler" olarak adlandırılan camilerin, sütun, sütun başlığı, konsol ve kirişlerinde geniş bir uygulama alanı bulmuştur (Öney 1989: 32). Semerkant ve Taşkent müzelerindeki zengin işlemeli ağaç başlıklar, yine Taşkent ve Pencikent müzelerindeki Oburda ve Kurut Camilerinden kalma birer ağaç sütun ile Hive Mescid-i Cumasından kalan 24 ağaç sütun, X.-XII. yüzyıl ahşap camilerinden gelen izler olarak değerlendirilmektedir (Aslanapa 1997: 130-131).

XIII. yüzyılın ikinci yarısında ahşap direkli cami tipi gelişmiş, bir yandan Orta Asya geleneği sürdürülürken, bir yandan da devşirme antik malzemeden faydalanmak suretiyle Anadolu'ya has bir yapı tarzı ortaya çıkmıştır (Duran 1988: 47). Ahşap işçiliği Selçuklu devrinden başlayarak eserlerde önemli bir yer tutmuştur. Beylikler devri ahşap işçiliğinde büyük ölçüde Selçuk ahşap teknikleri ve geleneği sürdürülmüştür (Öney 1989: 32). Ayrıca beylikler Dönemi cami ve mescitlerde ağırlıklı olarak künde kari, oyma, kafes ve eğri kesim tekniklerinin kullanıldığı, eğri kesim tekniğine erken Hun Dönemi ahşap örneklerinde de karşılaşılmaması Türk Sanatındaki köklü ve sürekliliği göstermesi bakımından da ayrıca önem arz etmektedir.

Ahşap sütunlu ve tavanlı camiler grubuna giren Selçuklu ve 14.-15. Yüzyıl Beylikler Devri cami ve mescitlerinde, "Bazilikal plan" veya enine yönelmiş, kökü 7. Yüzyıl sonu ilk Arap camilerine kadar uzanan ve ilk örneği Şam Emeviye Camiinde ortaya konulan "Kufe" tipi plan görülmektedir (Öney 1990: 9). Sivrihisar Ulu Camii ve Afyon Ulu Camii daha nadir görülen kufe tipi örnekler olarak dikkat çekmektedir (Öney 1990: 9).

Anadolu'da XIII. yüzyılda yapılmış olan Afyon Ulu Camii (671-1272), Sivrihisar Ulu Camii (673-1275), Ankara Arslanhane Camii (689-1289-90), Beyşehir Eşrefoğlu Camii (696-1297) ahşap camiler hakkında iyi bir fikir vermektedir (Aslanapa 1997: 131). 1341'de onarılmış olan Afyon Ulu Camii, kibleye dikey dokuz nef halinde sıralanan ağaçtan oyma iri mukarnas başlıklı kırk ağaç direk ile rahat bir mekân etkisi uyandırmıştır (Aslanapa 1997: 131). Erzurum Ulu Camii de orijinalinde ahşap direkli olup, yapılan onarımlarla ahşap direkler ortadan kaldırılmış yerine taş tan taşıyıcılar kullanılmıştır (Evliya Çelebi'den aktaran, Hüseyin Yurttaş, 2001: 192).

67 ağaç direk üzerine, kibleye paralel kirişlerle uzun ve yatık dikdörtgen biçiminde altı nefli bir yapı olan Sivrihisar Ulu Camii de direklerden dördü orijinal olup, üst kısımları zengin oyma ve kabartmalarla, yeşil ve siyah renkli kalem işleriyle

süslenmiştir. Çeşitli antik ve düz ağaç başlıklar bunlara farklı bir manzara etkisi oluşturmuştur (Aslanapa 1997: 131).

Çoğu daha geç tarihli olan ve sayıca daha fazla örneklerine rastlanılan bazilikal tipteki ahşap camilerin en anıtsal ve benzer örneği Beyşehir'de bulunan Eşrefoğlu Camiidir (Otto Dorn'dan aktaran, Öney, 1990: 10). Mukarnas başlıklı 48 ağaç direk üzerine mihraba dikey, yedi nefli bir yapı olup diğerlerinden daha geniş ve yüksek orta nefi, mihrap önü kubbesi, karlık işi gören açık orta bölümlerle, hem içten hem de dıştan özellikle belirtilmiştir (Aslanapa 1997: 133).

Beyşehir Köşk Köyü Köşk Mescidi, Beyşehir Bayındır Köyü Camii (1365), Ayaş Ulu Camii, Kastamonu Beyköyü Mescidi (1430), Kastamonu Kureihadid Köy Mescidi (1451), Kastamonu İsmail Bey Camii, Konya Meram Mescidi (1402-1424), Niğde Şah Mescidi (1413), Karaman İlisıra Ulu Camii, İlisıra Tekke Mescidi, Merzifon Çelebi Mehmet Camii (1437), Aksaray Eskil Köyü Ulu Camii (15.-16. Yüzyıl) Beylikler döneminin Selçuklu geleneğini daha basit bir tarzda sürdüren ahşap direkli cami örnekleridir (Kızıltan 1958: 14-24).

Osmanlı döneminin erken devrinde inşa edilen ahşap direkli camilerin en eski örneklerinden biri Samsa Çavuş Camiidir. Yazılı bir belgesi bulunmayan cami Bolu'nun Mudurnu ilçesinde Genbemüz köyündedir (Ayverdi 1966: 10). 1547 tarihli Ankara Ayaş'ta bulunan Sinanlı Ulu Camii de Osmanlı döneminde inşa edilen ahşap direkli camilerin en iyi örneklerindedir <http://www.envanter.gov.tr/anit/index/detay/37376> (Son Erişim Tarihi 13.11.2018)

## **II. Restorasyonu Yapılan Erzurum'daki Bir Kısım Ahşap Direkli Camilerin Genel Durumu**

### **A.Ayaz Paşa Camii**

Erzurum merkezde Ayaz Paşa Mahallesiinde Ayaz Paşa Caddesi üzerindedir. Üzerinde kitabesi olmayan caminin, Erzurum Salnamelerinde geçen kayıtlara göre Erzurum'da valilik yaptığı belirtilen Ayaz Paşa H. 966, M. 1558 - H. 968, M. 1560 yılları arasında cami, hamam ve çeşmeden oluşan bir külliye yaptırmıştır (Konyalı 1960: 184).

Ayaz Paşa Camii dört ahşap destekli, düz tavanlı ve kare planlıdır. Kuzey cephede ahşap düz tavanla örtülü altı direk üzerine oturan üç gözlü son cemaat yeri vardır. Kuzey cephenin ortasında yer alan giriş kapısı kesme taş malzemeli olup, sivri kemerli kavsaraya sahiptir. Kemer nişinin köşeleri ince yarım sütuncelerle hareketlendirilmiş, sütunceler dışa taşkın bitkisel motifli konsol şeklinde başlıklarla son bulmuştur. Kapı alınlığında geometrik ve bitkisel bezemeli devşirme (Yurttaş *vd.* 2008: 63). mermer bir pano bulunmaktadır. Caminin ahşap kapı kanatları orijinaldir. Geçmişte kullanılan kilit düzeneği ile birlikte kapı kolları da günümüze ulaşmıştır (Yurttaş *vd.* 2008: 63).



**Fotoğraf No 1:** Ayaz Paşa Camii (Erzurum VBM Arşivi)

Caminin 1952 yılında Ayaz Paşa Caddesi yapılırken yol kotunun aşağıya alındığı bu dönemde merdivenlerin yapıldığı, üst pencerelerin değiştiği, son cemaat kısmının açık ve ahşap olduğu sözlü olarak belirtilmiştir (aktaran Erzurum Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi, Kasım, 2018). Cami 1977 yılında bir onarım geçirmiştir. Bu dönemde üst örtü yenilenmiş olmalıdır. Orta tavanda bulunan kalem işi hat sırası arasında eski yazı ile tamir tarihi 1977 ibaresi bulunmaktadır. Bu dönemde çatı Marsilya kiremit ile kaplanmıştır (VBM Arşivi)



**Fotoğraf No 2:** Orta Tavan Kirişlerindeki Tamir Yazısı (VBM Arşivi)

1981-1982 yılında mahalli dernek tarafından onarılmıştır (VBM Arşivi). Ayaz Paşa Cami esas onarımını 2014 Yılında geçirmiştir. Yapılan bu onarım ve yenileme çalışmalarında, bitkisel oluşumlar kimyasal maddeler ile temizlenmiştir. Yapı ile

uyumsuz olan sonradan eklenmiş veya değiştirilmiş kapı, pencere, doğrama, korkuluk vb. elemanlar sökülüştür. Caminin kuzey kısmında bulunan tuvaletler kaldırılarak eski yeri olan kuzeybatı kısmına alınmıştır. Caminin iç beden duvarlarında fayans kaplamalar ve çimentolu sıvalar raspa yapılarak hidrolik harcı ile sıvanarak boyası yapılmıştır (VBM Arşivi).



**Fotoğraf No 3:** Restorasyondan Önce Kuzey Cephe (VBM Arşivi)



**Fotoğraf No 4:** Rest. Sonra Kuzey Cephe



Fotoğraf No 5: Rest. Önce Cami Harimi (VBM Arşivi)



Fotoğraf No 6: Rest. Sonra Yenilenen Harim (Şeyma Özsağlıcak Arşivi)

### B.Ali Paşa Camii

Erzurum merkezde Ali Paşa Mahallesindedir. Caminin yapım kitabesi bulunmamaktadır. 978 H. / 1569 M. 977 H. / 1570 M. yılları arasında Erzurum valiliği yapmış olan Ali Paşa tarafından yaptırılmıştır (Konyalı 1960: 182). Ali Paşa Camii dört ahşap destekli, düz tavanlı ve kare planlıdır. Kuzey cephede ahşap düz tavanla örtülü altı direk üzerine oturan son cemaat yeri vardır. Üst kısım öne doğru meyilli çatı ile kapatılmıştır. Kuzey cephenin ortasında yer alan giriş kapısının etrafı silmelerle dikdörtgen form verecek şekilde çevrelenmiştir. İki yanı seki şeklinde yükseltilen kapı kemei basık kemer formundadır.



**Fotoğraf No 7:** Ali Paşa Camii (VBM Arşivi)

1693 Yılında onarım gören cami (Konyalı 1960: 182) günümüzdeki mevcut halini 2010-2011 yılları arasında yapılan restorasyon sonucunda almıştır. Gerçekleştirilen onarım ve yenileme çalışmalarında cami bahçe kapısı lokma demir kapı ile değiştirilmiştir. Bahçe beden duvarları yonu taş kaplama duvar üzeri harpuşa + lokma demir parmaklıkla çevrelenmiştir. Yapı duvarlarındaki kesme taş yüzeyleri kumlama tekniği ile temizlenmiş ve derzlerin yenilenmesi sağlanmıştır. Mevcut son cemaat yeri kuzey duvarı içinde kalan ahşap dikmelerde çürüyenler yenileriyle değiştirilmiş, sağlam olan dikmeler raspa yapıldıktan sonra tamamı ahşap koruyucu ile boyanmıştır. Son cemaat yeri projesine uygun olarak açılmıştır. Şadırvanda tonoz altındaki sıvalar raspa edilip yeniden horasan harcı ile sıvanmıştır. Şadırvandaki kesme taş yüzeyleri kumlama tekniği ile temizlenmiş ve derzler yenilenmiştir (VBM Arşivi).



**Fotoğraf No 8:** Rest. Önce Bahçe Duvarı (VBM Arşivi)



**Fotoğraf No 9:** Rest. Sonra Yenilenen Bahçe Duvarı



**Fotoğraf No 10:** Rest. Sırasında Yapılan Son Cemaat Yeri Ahşap Dikmeleri (VBM Arşivi)





**Fotoğraf No 11:** Rest. Sonra Yenilenen Ahşap Dikmeler (VBM Arşivi)



**Fotoğraf No 12:** Rest. Önce Şadırvan (VBM Arşivi)



**Fotoğraf No 13:** Rest. Sonra Yenilenen Şadırvan (Ş. Özsağlıcak)

### C.Kemhan Camii

Erzurum merkezde Kemhan Mahallesindedir. Cami mihrabı üzerindeki kitabesine göre 1064 H. / 1605 M. Yılında Hacı Bünyad tarafından yaptırılmıştır (Konyalı 1960: 222). 1226 H. / 1787 M. Yılında Kemhan Zade Ahmet Ağa tarafından onarılmış (Konyalı 1960: 222) ve cami bu isimle anılmıştır. Kemhan camii dört ahşap destekli, düz tavanlıdır. Son cemaat yeri olmayan caminin kuzey cephesinde sundurma şeklinde eğimli bir çatıyla kapatılmış plastik camlı yapılan bölme cemaatin ayakkabılarını koyması için yapılmıştır. Harime giriş kapısı basık kemerli kapıdan sağlanmaktadır.



**Fotoğraf No 14:** Kemhan Camii (Ş. Özsağlıcak)

1787 yılında onarılan cami (Konyalı 1960: 222) günümüzdeki halini 2013 Yılında yapılan restorasyon sonucunda almıştır (VBM Arşivi). Yapılan onarım çalışmalarında, caminin ön kısmındaki yer altı lavaboları iptal edilerek cami görüntüsünü bozmayacak şekilde arka kısmında daha modern ve engelliler de düşünülerek çevre düzenlemesiyle birlikte lavabolar yapılmıştır. Kuzeydoğu köşede yer alan ahşap ve sac kaplamalı minare değiştirilerek yerine taş kaide üzerine silindirik tuğla gövde ve tek şerefeli minare inşa edilmiştir. Kûlah kısmı ahşap olup kenetli kurşunla kaplanmıştır. Mihraptaki yonu taş yüzeylerin temizliği yapılarak derzleri yenilenmiştir (VBM Arşivi).



**Fotoğraf No 15:** Rest. Önceki Yer Altı Lavaboları (VBM Arşivi)



**Fotoğraf No 16:** Rest. Sonra Doğu Cepheye Alınan Lavabolar (VBM Arşivi)



Fotoğraf No 17: Rest. Önce Minare (VBM Arşivi)



Fotoğraf No 18: Rest. Sonra Yenilenen Minare (Ş. Özsağlıcak)



Fotoğraf No 19: Rest. Önce Mihrap (VBM Arşivi)



**Fotoğraf No 20:** Rest. Sonra Yenilenen Mihrap (Ş. Özsağlıcak)

#### **D.Hacı Cuma Camii**

Erzurum merkezde Hacı Cuma Mahallesindedir. Üzerinde yapım kitabesi olmayan cami vakıf kayıtlarına göre 1040 H. / 1630 M. Yılında Karayazıcızade Abdullah İbni Seyit Ahmet tarafından yaptırılmıştır (Konyalı 1960: 210). Hacı Cuma Camii dört ahşap destekli, düz tavanlıdır. Kuzeyinde altı ahşap direk üzerine oturan son cemaat yeri vardır. Harime üstte sivri kemerle çevrelenen iki yanında sütunceleri bulunan basık kemerli kapıdan giriş sağlanmaktadır.



**Fotoğraf No 21:** Hacı Cuma Camii Kuzey Cephe (Ş. Özsağlıcak)

Onaylı proje kapsamında **2017-2018** Yılında restorasyonu yapılan caminin yenileme çalışmalarında, bahçe girişine lokmalı demirden kapı yapılmıştır. Bina

önündeki yapı sökülerek avluya katılmıştır. Yapı çevresine projesine uygun nem yalıtımı ve drenaj uygulanmıştır. İstinat duvarı yenilenmiştir. Harim ve kadınlar mahfilinin duvarlarında horasan sıva + badana, zemininde ahşap döşeme, tavanında çıtalı ahşap malzeme kullanılmıştır (VBM Arşivi).



**Fotoğraf No 22:** Rest. Önce Cami Avlu İçerisinde Bulunan Ek Yapı ve Bahçe Kapısı (VBM Arşivi)



**Fotoğraf No 23:** Rest. Sonra Kaldırılan Ek Yapının Alanı ve Bahçe Kapısı (Ş. Özsağlıcak)



**Fotoğraf No 24:** Rest. Önce Harim Duvarları, Ahşap Kirişler ve Tavan (VBM Arşivi)



**Fotoğraf No 25:** Rest. Sonra Yenilenen Duvarlar, Ahşap Kirişler ve Tavan(Ş. Özsağlıcak)

### E.Yeğen Ağa Camii

Erzurum merkezde Yeğen Ağa Mahallesindedir. Cami giriş kapısı üzerindeki kitabesine göre 1072 H. / 1661 M. Yılında Yeğen Hacı Ahmet Ağa tarafından yaptırılmıştır (Konyalı 1960: 270). Ahşap destekli düz tavanlı olan caminin kuzey cephesinde altı direk üzerine oturan son cemaat yeri vardır. Harime giriş sivri kemerle çevrelenen iki yanında sütunceleri bulunan kapıdan sağlanmaktadır.



Fotoğraf No 26: Yeğen Ağa Camii (Ş. Özsağlıcak)

Onaylı projesi kapsamında **2005-2006** yıllarında yapılan onarım ve yenileme çalışmasında, son cemaat yerinin etrafındaki sütunlar arasındaki duvarlar yıkılarak aslına uygun şekilde lokma demirden korkuluklar yapılmıştır. İç mekânda yüzeyleri yağlı boya ile boyanmış ahşaplar yüzeyleri temizlenerek ve kendi rengi ortaya çıkarılarak ahşap yüzeylere rengini değiştirmeyecek koruyucu sürülmüştür. Minber yüzeyindeki yağlı boya temizlenip ahşap rengi ortaya çıkarılmış ve renk değiştirmeyen ahşap koruyucu ile yüzeyleri boyanmıştır. Bozulmuş ve çürümüş olan çatı kaldırılıp ahşap çatı ile yenilenecek yalıtımı yapılmıştır. Çatı arası ile döşeme arasına cam yünü konulup ahşap oturmanın üzerine kaplama tahtası onun üzerine de nem yalıtımı yapıp 1.5 ml'lik kurşun kaplanmıştır (VBM Arşivi).\*

\* Erzurum'da yaşlıların arasında bir rivayete göre Yeğen Ağa Derviş Ağa'nın Banisi olan Hacı Derviş Ağa'nın yeğeni olup Yeğen Ağa Camii'nin kubbe ve minaresini ekonomik nedenlerden dolayı Yeğen Ağa'nın tamamlayamaması üzerine Hacı Derviş Ağa tarafından tamamlandığı iddia edilmektedir.





**Fotoğraf No 27:** Rest. Önce Son Cemaat Yeri (VBM Arşivi)



**Fotoğraf No 28:** Rest. Sonra Açılan Son Cemaat Yeri (Ş. Özsağlıcak)



**Fotoğraf No 29:** Rest. Önce Yağlı Boyalı Olan Harim Ahşap Direkleri (VBM Arşivi)



**Fotoğraf No 30:** Rest. Sonra Yenilenen Harimi Taşıyan Ahşap Direkler (Ş. Özsağlıcak)



**Fotoğraf No 31:** Rest. Önce Çatı (VBM Arşivi)



**Fotoğraf No 32:** Rest. Sonra Bakırla Kaplanmış Olan Çatı (VBM Arşivi)

### III. Karşılaştırma ve Değerlendirme

Erzurum'da bulunan ahşap direkli camilerin restorasyon öncesi ve sonrası durumuna bakıldığında ortaya çıkan sonuçlar şunlardır: Onarımı yapılan bu beş caminin onarımdan

önce kapalı olan son cemaat yerleri aslına uygun olması için açılmıştır. Ayaz Paşa, Ali Paşa ve Yeğen Ağa Camilerinin avlu içerisinde bulunan mezarların taşları kumlama yöntemiyle temizlenmiş ve bu taşlar üzerinde oluşan bitkisel oluşumlardan arındırıldığı görülmüştür. Bu beş caminin tamamının dış beden duvarlarında restorasyondan önce bozulan veya çürümüş olan ahşap hatıllar yenileriyle değiştirilmiştir. Minarelerin kaide, gövde ve şerefelerinde çürümüş olan taşlar numaralandırılarak yenisiyle değiştirilmiş kullanılabilir durumda olanlar ise temizliği yapılarak eski yerlerine konulmuştur. Hacı Cuma Camii ve Kemhan Camii'nin minareleri orijinal ahşap olup sonradan yapılan saç kaplamalar tamamen yıkılarak tuğladan yeniden yapılmıştır. Beş caminin tamamının bakım ve onarım çalışmasından önce yağlı boya ile boyanmış olan harim tavanı, minberi ve ahşap kirişleri raspa yapılarak ahşap koruyucu boya sürülüp malzemenin orijinalinde ahşap olduğu ortaya çıkarılmıştır. Harim duvarları raspa yapıp horasan sıva badana sürülmüştür.

Kemhan Camii'nin harim duvarlarının yıkılma olasılığı yüksek olduğu için beden duvarları tamamen yıkılıp yeniden kesme taş, moloz taş ve ahşap hatıllı beden duvarı inşa edilmiştir. Mihrap yağlı boya ile boyanmış, boya kısımları raspa yapılmış, kumlama tekniği ile kesme taş yüzeyleri temizlenmiş ve derz araları yenilenmiştir. Restorasyon çalışmalarından önce camilere bitişik olan veya yakınında bulunan muhdes binalar kaldırılmıştır. Böylece camilerin sınırları belirlenerek avlu duvarları ile çevrelenmiştir. Restorasyondan önce camilerin mevcut çatı örtüleri sac iken yapılan onarım ve yenileme çalışmasında bakır veya kiremit ile yenilenmiştir. Daha önce restorasyonu yapılmış camilerde çimento harçlı imalatlar uygulanmış olup bu uygulama 2006 yılından sonra restorasyonu yapılan camilerde hidrolik kireç karışumlu horasan harcı imatları şeklinde değiştirilmiştir. Camilerin daha önce mevcut olan ve göze hoş görünmeyen elektrik tesisatı kablolarının dışarıda olduğu görülmüş olup yapılan yenileme ve onarım çalışmalarında sıva altına alınmıştır.

#### IV.Sonuç

Yenileme ve onarım çalışması yapılan camilerin eski resimleri incelenmiş ve camiler yerinde incelenerek fotoğraflanmıştır. Tarihi değer taşıyan bu eserlerde yapılan onarım ve yenilemelerde son cemaat yerinin özgün hallerine kavuşturularak açıldığı, sacla kaplı olan minarenin sökülüp yerine kagir minare yapıldığı görülmüştür. Bu restorasyonlar sırasında daha önceden hiçbir cami çevresinde drenaj sistemi yokken güzel ve yerinde bir uygulama olarak bu restorasyonlarda tüm camilerin çevresine drenaj sistemi yapıldığı, abdesthanelerin onarılıp yenilendiği, cami iç mekânda mevcut ahşapların onarılıp kullanıldığı ya da orijinaline uygun olarak yenisi ile değiştirildiği, taş yüzeylerin kumlama yöntemi ile temizlenip yenilendiği tespit ve tahlil edilmiştir. Bunlarla birlikte camilerin aydınlatma, ses ve ısı sistemlerinin de yenilendiği, çatının kurşun, bakır ve kiremit görünümlü malzeme ile değiştirildiği öğrenilmiştir.

Restorasyon çalışmaları içerisinde giren camileri özgün hallerine getirebilmek için yapılan onarım ve yenilemelerden biri olan son cemaat yerlerinin açılması her ne kadar aslına sadık kalındığını gösterse de bölgenin soğuk iklime sahip olmasından dolayı sıkıntı yaşayan cami din görevlileri ve cemaati, caminin ısıtılmadığını ifade etmişlerdir. Restorasyonu yapılan bazı camilerde cami din görevlisinin şikâyet ettiği bir diğer konu ısıtma sistemidir. Camilerin bazısında yapılıp bazısında yapılmayan cam yünü ısıtma sistemi ibadet mekânlarının sıcak kalmasını sağlayan bir sistemdir. Restorasyon kapsamına giren bütün camilerde bu uygulamanın yapılması gerekmektedir. Ayrıca camilere gelen doğal gaz ve elektrik faturalarının cami din görevlileri vasıtası ile cemaatten toplanan yardımlarla ödenmesi, yanlış bir davranış olup ilgili kurumların bu duruma çözüm bulmaları yerinde bir uygulama olacağı kanaatindeyiz. Hatta bazı din görevlilerinin bu ödemeleri kendi şahsi bütçelerinden karşıladıklarını ifade etmeleri, oldukça düşündürücüdür.

Bir başka önemli hususta, tarihi değer taşıyan eserlerin tadilat ve restorasyon çalışmaları esnasında bu tarihi yapıların günümüzde işlerlik kazandırılmasına yönelik çalışmaların çok dikkatli yapılması yönündedir. Erzurum tarihi açısından da oldukça önemli bir yere sahip olan Çifte Minareli Medrese'nin Erzurum'da son dönemde yapılan onarım ve yenileme çalışmalarına bakıldığında taşlarının delinerek ısıtma cihazları konulduğu görülmüştür. Bu doğru bir uygulama olmayıp ayaklı seyyar ısıtıcılar ile yapının ısıtılması gerekmektedir. Ayrıca yine Çifte Minareli Medrese'nin dokusuna ve estetik görünümüne zarar veren yapının içerisinde tuvalet birimlerinin yapılması doğru değildir. Bu kapsamda gerçekleştirilen restorasyon çalışmalarında eserlerin malzemesine, dokusuna, görünümüne zarar vermeyecek ve yapıların aslını yaşatacak şekilde bakım ve onarımlarının yapılması daha uygun olacaktır.

### **Kaynaklar**

- Arseven, C. E. (1954). *Türk sanatı tarihi*. İstanbul: İstanbul Milli Eğitim Basımevi.
- Aslanapa, O. (1997). *Türk sanatı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ayverdi, E. H. (1966). *Osmanlı mimarisi eserleri Osmanlı mimarisinin ilk devri*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Çetiner, M. (1990). Sinanlı Ulu Cami.  
<http://www.envanter.gov.tr/anit/index/detay/37376>. (Temel ve Kimlik Bilgileri)  
Erişim Tarihi 13.11.2018.
- Duran, R. (1988). "Konya Sarayönü'nde üç ahşap cami". *Vakıflar Dergisi*. S.20, 47-62.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (1966) İstanbul s. 501. (Akt. Hüseyin Yurttaş, 2001, s.192)
- Kızıltan, A. (1958). *Anadolu beyliklerinde cami ve mescitler*. İstanbul: Güven Basımevi.

- Konyalı, İ.H. (1960). *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*. İstanbul: Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yayınları.
- Otto Dorn, K. (1959). "Seldshukische Holzsäulenmoscheen". *Aus der Welt der Kunst*. Berlin ss.77-84 (Akt. Gönül Öney, 1990, s.10).
- Öney, G. (1989). *Beylikler Devri Sanatı XIV.-XV. Yüzyıl (1300-1453)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Öney, G. (1990). *Ankara Arslanhane Cami*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Yurttaş, H., (2001). "Erzurum Ulu Camii'ne Ait Yeni Bir Kitabe ve Yapı Hakkında Bazı Düşünceler". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. S. 17, s.192.
- Yurttaş, H., Özkan, H., Köşklü, Z., Tali, Ş., Okuyucu, D., Geyik, G., Kındıgılı M. (2008). *Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*. Ankara: Kariyer Matbaacılık.